

Ani kolaborant, ani oběť: Mertl jako sociolog politiky

Zdeněk R. Nešpor má velkou zásluhu na tom, že dějiny české sociologie 20. století už v posledních letech nejsou předávány převážně jen ústní tradicí, ale staly se předmětem soustavnějšího bádání. Díky celé řadě jeho studií [např. Nešpor 2007, 2011a] jsou základní fakta o osobnostech, institucích i proměnách české sociologie 1900–1989 pohromadě a dostupná každému zájemci. Obzvlášť je třeba uvítat, že Nešpor se nebojí kontroverzních témat, ale naopak je vyhledává. V případě studie o Jaroslavu Šimovi nedávno publikované v *Sociologickém časopise* kontroverznost zkoumané postavy zřetelně převažuje nad věcnou hodnotou příslušného díla [Nešpor 2011b], ale v nynějším článku věnovaném Janu Mertlovi se podařilo najít v jednom konkrétním „případu“ v míře vrchovaté obojí: spornou osobnost i pozoruhodné dílo. Mertlova vědecká práce i jeho veřejné působení mají daleko k pouhému historickému kuriózu, s ohledem na kvalitu i témata jeho publikovaných textů totiž jde o mimořádně důležitého autora. Přesto Nešpor tímto krokem vstoupil na půdu, která ležela prakticky úplně ladem, neboť v české literatuře Mertlovi žádná systematická studie dosud věnována nebyla a zmínky o jeho díle, třebaže výrazně pochvalné, se objevovaly pouze jako marginálie [např. Novák 1997; Petrušek 2007].

Nešpor přibližuje velmi podrobně základní fakta z Mertlova života a k této stránce jeho studie nebude zřejmě bez dalšího archivního výzkumu a rozhovorů s rodinou a pamětníky možné přidat nic zásadního. Snad stojí za zmínku pouze jedna nepříliš podstatná drobnost, která se v Nešporově článku neobjevuje, totiž že Mertl publikoval v roce 1966 v *Sociologickém časopise* dvě anotace z francouzských časopisů, shrnující mimo jiné texty Matteie Dogana, Georgese Gurvitche nebo Raymonda Arona [Mertl 1966a, 1966b]. Zdá se tedy, že nějaký aspoň minimální kontakt s oficiální sociologií Mertl v té době udržoval (a ona s ním) a možná se snažil aspoň o částečný návrat do oboru. Je ovšem třeba hned dodat, že v následujících letech se v SČ nad Mertlem jakožto žijícím a – možná – píšícím autorem hladina opět spolehlivě uzavřela krom toho, že byl zmiňován v několika článcích jako jeden z aktérů meziválečných dějin oboru.

Chybějící miniaturní detaily z Mertlova života samozřejmě nejsou tím, co by Nešporův článek znehodnocovalo. Určité pochybnosti však text vzbuzuje v jiných ohledech a právě na ně se chci zaměřit. Konkrétně půjde o 1) přístup k Mertlově válečnému angažmá a 2) hodnocení Mertlova vědeckého přínosu.

1) Nešpor se v textu staví k Mertlově veřejnému angažmá během nacistické okupace střízlivě a kriticky, vyhýbá se jak snadnému morálnímu odsouzení, tak přirozeně i jakékoli formě jeho schvalování. Hodnocení Mertlových protektorátních aktivit v Nešporově studii je však značně shovívavé. Jeho největšími provinenčními údajně nebyly činy, ale pouhá slova, některé výroky v článcích a knihách vydaných během okupace, které nelze číst jinak než jako vyjádření podpory Třetí

říši. Avšak rozsah těchto úliteb vládnoucímu režimu byl podle Nešpora relativně malý ve srovnání s tím, co se stalo normou během komunismu: „míra Mertlova ‚literárního konformismu‘ ani zdaleka nedosáhla toho, co se stalo po únorovém převratu v české akademické sféře obvyklým“ [Nešpor 2012: 362]. Rozsah Mertlovy reálné kolaborace s protektorátním režimem zřejmě opravdu nebyl velký, jinak by zřejmě nebyl v poválečném retribučním procesu zbaven viny. S tímto závěrem je však poněkud obtížné se v analýze Mertlova díla spokojit, protože to je závěr týkající se osoby, a nikoli myšlení. Přitom fakta, která Nešpor uvádí, se netýkají jen Mertla-osoby, ale také Mertla-vědce a jeho díla: byl členem přípravného výboru a místopředsedou kolaborantského Českého svazu pro spolupráci s Němci, přispíval do protektorátního týdeníku *Brázda*, publikoval některé velmi problematické kapitoly v knize *Dnešní Německo* (1939) a zejména v souboru statí *Z dějin politického myšlení* (1943). Myslím, že kdyby Mertl po válce mohl pokračovat v akademické činnosti a žil ve svobodných poměrech, dříve nebo později by se stal aktérem aféry podobné aférám Heidegger nebo de Man, a zřejmě oprávněně. Omezený rozsah a spíše jen deklarativní povahu jeho spolupráce s nacistickým režimem nelze v kontextu jeho díla uvádět jako omluvnou okolnost vzhledem k tomu, že podle univerzalistických hledisek, která jsou intelektuální tvorbě vlastní, Mertlova politická stanoviska, která se odrážela v jeho jednání, neobstojí.

Hlubší analýza Mertlova díla by v něm nejspíš neodhalila ani přesvědčeného nacistu, ani vypočítavého oportunistu, ale ukázala by na jeden rys jeho myšlení, který se v Nešporově textu objevuje implicitně, ale který se mi jeví potřebné vyzdvihnout jako klíčový zcela explicitně: hlubokou ambivalenci k liberální demokracii a parlamentarismu, ne nepodobnou té, jež charakterizovala asi druhého nejdůležitějšího Mertlova německého učitele – samozřejmě po Weberovi – konzervativního právního a politického filosofa Carla Schmitta. Mertl, a zde lze s Nešporem plně souhlasit, podle všeho nebyl antisemita, což potvrzují některé v Nešporově článku zmiňované skutečnosti jako jeho blízký pracovní i osobní vztah s Heinzem O. Zieglerem nebo dobovou atmosférou naprosto nezatížená recenze na knihu Lee Levingera o antisemitismu, jež vyšla v *Sociálních problémech* ještě v ročníku 1938–1939. Mertl rovněž neměl z osobních motivů a sympatií nijak blízko k německému nacismu, ba naopak, přestavitelé Třetí říše, i ti pouze vědečtí, jej upřímně odpuzovali. Svědčí o tom citát ze zprávy popisující průběh londýnského kongresu o sociální práci v roce 1937: „...diktatury stojí v cestě skutečné mezinárodní spolupráci nejen svými politickými programy, zaostřenými proti ostatním národům, nýbrž též nacionální izolovaností myšlení a kulturního života, do níž uzavírají nátlakem totálního státu svůj národ. Zejména němečtí nacionální socialisté myslí dnes již způsobem tak odchýlným od myšlení evropského západu nebo našeho, že je vůbec těžko naléztí společnou základnu pro jakoukoliv sebe tolerantnější diskusi. K tomu ještě přistupuje snaha využívat mezinárodního fora k neostýchavé propagandě vlastního politického režimu“ [Mertl 1937b: 164]. Přesto byl Mertl schopen a ochoten o pár let později přidat

svůj hlas na podporu Třetí říše. Na rozdíl od Zdeňka Nešpora, jehož výklad se zde pohybuje na podle mne ne tolik podstatné úrovni morální a právní viny, se domnívám, že tento obrat je jen zčásti možné přičítat jeho osobní slabosti, respektive že otázka mravního selhání je z hlediska sociologické analýzy Mertlova díla nepodstatná. Mnohem závažnější je vlastní obsah Mertlova politického myšlení, jeho konzervativní antiliberalismus *à la* Schmitt a jiní, který mu neumožňoval najít jiné východisko z dané situace než rezervovanou podporu protektorátního režimu.¹

Základní otázkou v Mertlově případě není to, zda byl kolaborantem (myslím, že je chybou tento emocionálně nabitý termín vůbec používat, protože zneumožňuje věcnou a nezaujatou analýzu jeho případu). Otázka stojí jinak: poskytovaly Mertlovi jeho politické předpoklady možnost dospět k takové alternativě k liberalismu a socialismu, která by mu umožnila vyhnout se sblížení, jakkoli pragmatickému a neochotnému, s nacismem? Podobně jako v případě jiných sociálně-konzervativních autorů se zdá, že žádnou takovou alternativu neviděl a výsledkem bylo více nebo méně neochotné následování požadavků protektorátního režimu. Viděno z tohoto zorného úhlu se Mertlovo politické angažmá nejvíce jeví jako výsledek osobní slabosti (nikdy se ostatně nedozvíme, zda a v jakém stupni skutečně šlo o slabost), ale jako důsledek zásadní skepse vůči liberalismu a demokracii, kterou nebyl schopen překonat. Nacismus mu byl odporný, ale liberalismus rovněž. Právě tato hluboká politická a morální ambivalence je tím, co se na Mertlovi zdá problematičtější než všechny jeho konkrétní nepřímé významné politické aktivity v době okupace.

2) Další stránkou Nešporova článku, která vybízí k diskusi, je jeho hodnocení původnosti a významu Mertlova sociologického díla. Nešpor se v této věci vyslovuje poněkud opatrně: Mertlova tvorba byla „na rozdíl od většiny tehdejší české sociologické produkce přinejmenším dílčí měrou inovativní i v mezinárodním měřítku“ [Nešpor 2012: 344]. Nebo: „I když se jednalo o dílčí, leckdy jen předběžně naznačené poznatky, ani v dobovém mezinárodním měřítku nešlo o zanedbatelné přínosy a v případě Mertlova pokusu o systematické studium byrokracie se nepochybně jednalo o dílo zcela průkopnické“ [Nešpor 2012: 361]. S takovými tvrzeními je těžké zásadně nesouhlasit, ale současně se zdá, že Nešpor ve své analýze nejde dostatečně do hloubky na to, aby mohl otázku mezinárodního přínosu a původnosti Mertlova díla přesvědčivě zodpovědět. Ač jsou

¹ V tomto světle se jeví jako poměrně znepokojivé tvrzení, které Zdeněk Nešpor vyslovil v jiné své nedávné studii o Mertlovi, totiž že Mertlova kritika postosvátské politiky, jež tvoří obsah značné části jeho protektorátních textů, je obdobná kritice obsažené v Adornově a Horkheimerově *Dialektice osvícenství* [Nešpor 2011a: 160]. Převádět myšlenky jednoho minimálně faktického podporovatele nacistického režimu a protinacistický manifest židovských emigrantů před Hitlerem na jednoho společného jmenovatele je velmi problematický krok, ten aspekt, který k tomu zdánlivě opravňuje, sdílený kulturní kriticismus namířený proti neuspokojivému vývoji moderny, nemůže zastřít diametrálně odlišné normativní rámce a zcela různé sociální podmínky vzniku obou pozic.

kvality Mertlova díla nesporné, zdá se mi, že Nešpor přeceňuje jeho teoretickou a metodologickou původnost a současně ne zcela přesně pojmenovává jeho hlavní výkony, které se podle mého názoru nacházejí v oblasti, již bychom dnešním jazykem mohli označit jako historicko-institucionalistickou analýzu politiky.

Základní oblasti Mertlova vědeckého přínosu, z toho první povahy obecně teoretické, druhý metodologické a třetí materiální, jsou podle Nešpora tyto: koncepce „svézákonnosti sociálních jevů“, rozšíření Weberovy ideálnětypické analýzy a analýza byrokracie. Začneme od pojmu „svézákonnosti“ sociálních jevů. Tento termín Mertl používá v knize *Politické strany* [1931], kde mu přísluší klíčové místo. Sociální jev má svou „svézákonnost“ (tedy řečeno současnou češtinou jednoduše „autonomii“) tehdy, když se vyvíjí v souladu se svou vnitřní logikou odlišně od směru, kterým ho pohánějí podmínky, díky kterým vzniknul. Hlavním Mertlovým příkladem je fenomén moderního stranictví, který vzniknul na půdě parlamentarismu a stále nese některé tomu odpovídající znaky, ale pod vlivem své vlastní autonomní logiky se vyvinul do podoby, která je parlamentarismu nepřátelská a postupně jej ničí (stále aktuální téma expanze moci stran na úkor parlamentu i veřejnosti) [ibid. 8]. Vedle toho Mertl uvádí další dva příklady „svézákonnosti“: v prvním případě jde opět o stranictví a konkrétně o skutečnost, že stranictví přetrvává v podobě jediné strany i za diktatury, tedy v situaci, kdy běžný pojem strany ztrácí smysl; druhým projevem svézákonnosti je silná podobnost dělnického hnutí v různých zemích navzdory rozdílným místním podmínkám [ibid.: 233, 243–245]. Jak už tyto příklady ukazují a jak ostatně dokládá i rozsah Mertlovy obecné diskuse o pojmu „svézákonnosti“ (k jeho vysvětlení mu stačí necelý odstavec [ibid. 8]), jde o jednoduchou představu, kterou uplatňuje poměrně volným způsobem. Prezentovat „svézákonnost“ jako Mertlův objev je dále o to těžší, že s pojmem se běžně pracuje v dřívější literatuře. Německý ekvivalent (*Eigenengesetzlichkeit*) používal v prakticky stejném (ale obecnějším) smyslu Max Weber a termín se objevuje i ve významné monografii H. O. Zieglera o národě [1931], kterou Mertl dobře znal a podrobně recenzoval. Vedle toho a nadto však pojem „svézákonnosti“ zřejmě není Mertlovým původním přínosem ani uvnitř českého prostředí. Jak uvádí on sám v předmluvě k práci o politických stranách, „svézákonnost“ si vypůjčil od kolegy z pražské školy Zdeňka Ullricha [Mertl 1931: viii].

Podobně málo oprávněně se zdá být Nešporovo tvrzení, že Mertl konceptem „svézákonnosti“ rozšířil obzory teoretické sociologie ve světovém měřítku o popis nezamýšlených důsledků a latentních funkcí, které až po něm (1936) výslovně formuloval a proslavil (a tímto sám sebe též) Robert K. Merton. Sice zřejmě platí, že v pojmu „svézákonnosti“ jsou ideje nezamýšlených důsledků a latentních funkcí implicitně obsaženy, ale Mertlova diskuse na dané téma je natolik stručná a obecná, že není jasné, na základě čeho by mu dané prvenství mělo příslušet. Explicitně u Mertla nezamýšlené důsledky a latentní funkce prozkoumány nejsou, zatímco u mnohem starších sociologických klasiků (Durkheim, Weber) je obojí možné najít formulováno velmi jasně.

Nadsazené a nepřesné je také další Nešporovo tvrzení, že Mertl se „v metodologické rovině ... pokusil doplnit Weberův ideálně-typický nominalismus“

[Nešpor 2012: 361] tím, že Weberovy ideální typy rozšířil o koncept „historického typu“. Nelze tvrdit, jak činí Mertl a po něm i Nešpor, že Weber ideálním typem rozuměl pouze všeobecné abstraktní generalizace, které jsou ahistorické. Už dobové výklady Weberovy metodologie ukazovaly, že ideální typy zahrnují nejen typy obecné, ale i tzv. historická individua, abstraktní modely konkrétních historických útvarů [von Schelting 1934]. U Mertla jakékoli adekvátně podrobné pojednání o problému ideálních typů schází, pojmu „historického typu“ je v *Byrokracii* věnována jedna poznámka pod čarou [Mertl 1937a: 55–56]. Spíše než Mertla chválit za jeho originalitu by tedy bylo na místě jej kritizovat za to, že Weberovu koncepci ideálních typů značně zjednodušoval a nepokusil se o její důkladnější rozbor. S Nešporem je tedy obtížné souhlasit, když „historické typy“ představuje jako Mertlovu významnou inovaci, neboť jde o koncept velmi nedostatečně rozpracovaný a – ať už znamená cokoli – nedá se říci, že by nebyl ve Weberových metodologických textech a empirických studiích plně obsažený.

Třetí, tentokrát empirická oblast, v níž Nešpor Mertlovi přiznává původnost na mezinárodní úrovni, je výzkum byrokracie [Mertl 1937a]. Zde jsou důvody k nesouhlasu mnohem slabší, ale toto hodnocení je vhodné upřesnit a doplnit. Není jasné, proč Nešpor uznává přínos knihy o byrokracii, ale mezi Mertlovy významné výsledky nezahrnuje starší práci věnovanou politickým stranám, která je svými cíli i rozsahem velmi podobná a hloubkou ani stylem analýzy nijak nezaostává. Současně je třeba více zasadit do dobového kontextu Nešporovo (platné) tvrzení, že Mertl, ač prosazoval empirický přístup k sociální realitě, měl daleko ke standardnímu (ale novějšímu!) obrazu empirického sociálního vědce. O obou knihách platí ve stejné míře, že Mertl neprováděl výzkum na původních datech a nevycházel zcela důsledně z primárních pramenů, ale do značné míry čerpal z existující literatury. S touto námitkou je však třeba nakládat opatrně, protože v podstatě v každé rozsáhlejší komparativní práci se požadavek přímé analýzy dat dostává do rozporu s nutností soustředit se na hledání pravidelnosti na makroúrovni. Podobně je tomu s námitkou, že ani tam, kde vycházel z bezprostředního kontaktu s předmětem zkoumání (v případě českých reálií), Mertl nepracoval jako empirický sociální vědec, využívající v maximální možné míře dostupná data a formalizované techniky jejich analýzy, ale stavěl především na literatuře, běžném vědění a své osobní zkušenosti. Tato výtku je částečně oprávněná, ale Mertla nelze svazovat optikou (pozdější) sociologie a zapomínat, že se sice hlásil k politické sociologii, ale jeho bádání vycházela také z tradice tehdejší státovědy a politické vědy, v nichž ve střední Evropě – a nejen zde – stále hrála podstatnou roli institucionální analýza. V této subtilnější perspektivě se pak velikost Mertlova přínosu jeví možná zřetelněji, protože se ukazuje, že byl schopen velmi úspěšně rozvíjet poznatky nashromážděné v oblasti institucionální státovědy a politické vědy způsobem charakteristickým pro politickou sociologii, tak jak ji chápal, totiž jako studium obecných pravidelnosti empirického fungování sociálních útvarů.

Slabiny Mertlova díla je třeba hledat na opačné straně, než kde je vidí Nešpor, v teorii spíše než v empirické analýze. Mertl byl v oblasti teorie a ovšem

i metodologie do značné míry závislý na zahraničních vzorech, jako byli Weber, Michels, Schmitt a další autoři, a jeho zásluha nespočívá v originálním rozvíjení teorií, ale v tom, že myšlenky špičkových zahraničních autorů uváděl do českého prostředí a byl schopen velmi účinně používat na vlastním materiálu. Nepochybně tím naplňoval cíl, který formuloval v polemice s Emanuelem Rádlem o významu T. G. Masaryka v české sociologii (jehož, nutno podotknout, považoval už za postavu překonanou): „Dnes jde o to, abychom se vřadili do světového formátu vědecké práce“ [Mertl 1932: 336]. V rozvíjení zcela originálních teoretických nebo metodologických idejí však příliš úspěšný nebyl a je pravděpodobné, že to ani nebylo jeho záměrem. Prvotřídní vědecké výkony podal v oblasti historického institucionalismu: v mistrovských rozborech fungování různých typů systémů politických stran, v pronikavých studiích stranického systému v Československu a také v analýze československé státní byrokracie. Přílišné zdůrazňování Mertlových teoretických zásluh, jak to činí Nešpor, zastiňuje jeho skutečnou silnou stránku, již byla schopnost brilantní institucionální analýzy dokonale obeznámené s nejnovější světovou literaturou, zahrnující přinejmenším sociální vědy německé, francouzské, britské a americké. Tím spíše je třeba litovat, že Mertlova vědecká kariéra jako sociologa politiky skončila už v roce 1938.

Nešporova studie o Janu Mertlovi zaplnila velké bílé místo na mapě dějin české sociologie a v tom je její nesporná zásluha. Jako každý dobrý text však klade více otázek, než kolik dokáže zodpovědět. Asi nejpotřebnějším dalším krokem k lepšímu porozumění Mertlovi jakožto vědci je důkladné studium jeho díla v kontextu tehdejší světové sociologie politiky, politické vědy i politické filosofie, které ukáže přesněji než dosud hloubku a rozsah jeho přínosu sociologickému poznání.

Marek Skovajsa

Literatura

- Mertl, Jan. 1931. *Politické strany. Jejich základy a typy v dnešním světě*. Praha: Orbis.
- Mertl, Jan. 1932. „Věda a politika.“ *Sociální problémy* 2 (4): 335–336.
- Mertl, Jan. 1937a. *Byrokracie. Studie sociologicko-politická*. Praha: Orbis.
- J. M. (Mertl, Jan). 1937b. „Zprávy a poznámky.“ *Sociální problémy* 5 (2): 163–164.
- Mertl, Jan. 1966a. „Revue française de sociologie. Vol. VI. No 4. (X.–XII. 1965).“ *Sociologický časopis* 2 (5): 716–717.
- Mertl, Jan. 1966b. „Cahiers internationaux de sociologie. XII. Année, Vol. 38 a 39, 1965.“ *Sociologický časopis* 2 (6): 822–825.
- Nešpor, Zdeněk R. 2007. *Institucionální zázemí české sociologie před nástupem marxismu. Sociologické studie / Sociological Studies* 07: 02. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Nešpor, Zdeněk R. 2011a. *Republika sociologů. Zlatý věk české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha: Scriptorium.
- Nešpor, Zdeněk R. 2011b. „Sociolog(ie) mezi kolárkem, hákovým křížem a rudou hvězdou: Jaroslav Šíma v dějinách české sociologie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (5): 967–989.

- Nešpor, Zdeněk R. 2012. „Jan Mertl: sociolog-kolaborant, nebo oběť okolností?“
Sociologický časopis / Czech Sociological Review 48 (2): 343–365.
- Novák, Miroslav. 1997. *Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Petrusek, Miloslav. 2007. „K recepci díla Maxe Webera ve střední a východní Evropě.“
Sociologický časopis / Czech Sociological Review 43 (2): 446–455.
- Schelting, Alexander von. 1934. *Max Webers Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr.
- Ziegler, Heinz Otto. 1931. *Die moderne Nation. Ein Beitrag zur politischen Soziologie*. Tübingen: Mohr.